

kölcsonös idegenségben

Egy már-már lakhatatlan hely

MITGUTSCH,
Anna
„Mi az, hogy női
irodalom?”
Magyar Lettre
Internationale, 24

„Két nyelvben élni
1-2.”
Magyar Lettre
Internationale,
61, 63

Az *emigráció* indulatokkal terhes fogalom, sokszorosán determinálja az utóbbi száz év történelme, amely bő teret nyújt a kisajátítás, elűzés, megsemmisítés asszociációinak. Aki az emigrációra gondol, egyúttal a harmadik birodalom száműzöttjeire gondol, kisajátításra, ami a nyelvre is kiterjed, s arra a megszegyenítő tényre, hogy a háború után keveseket fogadtak idegenben barátságosan. Emigrációs gondolataink merítenek a kor jelentős emigránsai: Jean Améry, Hans Mayer, Günther Anders, Ernst Bloch, Peter Weiss gondolataiból is.

A többiek, akik banálisabb okokból, és békeidőben vándoroltak ki, sok mindenben követni tudják azt a veszteségérzetet és gyászt, amelyet a harmadik birodalom emigránsai leírnak, de ezeket összemérni saját tapasztalataikkal aránytalanság lenne. A nemzeti szocializmusban kényszerű emigráció olyan egyedi, ami nem vethető össze a kivándorlók tapasztalataival, s a tanúságtétel okán irodalmát is megilleti ugyanez az egyediség.

Az idegenség tapasztalatát egyetlen kivándorló sem úszhatja meg

Ezért, meg azért, mert tiszteletben tartom a krízisövezetekből menekülő és kivándorlók sorsának egyediségét, tartózkodom attól, hogy az emigrációóról általánosító megjegyzéseket tegyek, bár első kézből ismerem, és tapasztalataimat négy regényben meg is írtam. Tudatában vagyok annak, milyen privilégium, hogy szabad akaratomból emigráltam, annak a ténynek, hogy semmi olyat nem veszítettem el, amit magam ne adtam volna fel, s hogy mozgásszabadságomat sosem korlátozta semmi, hazámba szabadon mindig visszatérhettem, s én éltem is ezzel a lehetőséggel.

Az emigráció a legjobb körülmények között is az élet traumatikus és visszafordíthatatlan eseménye, mert az idegenség tapasztalatát egyetlen kivándorló se úszhatja meg. Jómagam ismertem Amerikát, az előző tíz évben keresztül-kasul beutaztam, a kíváncsiságot és a csodálatot már rég, még a kutatói ösztöndíjam hónapjaiban magam mögött hagytam. Pontosabban azt hittem, ismerem Amerikát. Ennek ellenére, miután a visszatérés lehetőségét elvágtam magam mögött, az első idők olyanok voltak, mintha egy idegen elembe járnék és lélegeznék, amely homályos, s minden tisztasága ellenére áthatolhatatlan, eltorzítja az érzékelést és megnehezíti a kommunikációt, mintha eltompultak volna az érzékeim, mintha nem érteném, amit hallok, nem észlelném, amit látok, mintha a nyelv, amelyet beszélek, nem érne fel a megélt valósághoz. A valóság nem tükrözött vissza többé, még a megszokott torzítással sem. Hirtelen az a megszokott és szűkös – amit egyébként

elviselhetetlensége miatt otthagytam – lett az egyetlen vonatkozási rendszer, amelyből az új körülményekre reagálni tudtam. Addigi, meghasonlott életem banális, gyakran túrhetetlen helyzetei a távolság által a valóság számomra egyedül érthető rendszerévé váltak. De én már nem a múltat akartam megérteni, nem azt, amit elhagytam, hanem egy olyan helyet kerestem, ahol nem vagyok idegen test, ahol a létezésem értelmet nyer.

Ez a belső és külső realitás közötti meghasonlás okozta, hogy az írás lassan hivatásommá vált. Abban a másodpercben kezdtem írni, amelyben identitásom kölcsonös idegenségében nem voltam többé biztos. Az idegenség kölcsonös volt, mert reakcióim az értékek és érzékelési módok ott nem létező rendszeréből fakadtak, így ott gyakran érthetetlenek voltak. Se képzettségem, se külföldi tapasztalataim nem segítettek, hiába éreztem magam minden utazás, minden külföldi tartózkodás után világpolgárnak. Történetének egy bizonyos pontján beléptem egy idegen kultúrába, immár nem azért, hogy tanulmányozzam, hanem hogy éljek benne, és sosem tudtam bizonyosan, vajon kódjait szó szerint vegyem, vagy egy számomra rejtett konvenció, néma vonatkozási rendszer részeként. Egyszerűen tudomásul vettem, amit láttam és hallottam, s igyekeztem mindezt saját koordináta-rendszerembe beépíteni.

A kölcsonös idegenségben identitásom veszélyeztetett, ugyanakkor elidegeníthetetlen, értékes tulajdonommá vált, amit minden áron meg kellett őriznem, még azon az áron is, ha idegen maradok, és ellenállok a kívánatos asszimilációnak. Épp azért, mert a világ nem a tükröm volt többé, hanem egy átláthatatlan anyag, saját identitásomat a másságban annál élesebben tapasztaltam meg, mint valami teljességgel egyedit. Ami bennem sajátságos, ott állt pórén, nem volt többé beágyazva megszokott környezetébe. De mi volt ez a sajátságos? Miben állt identitásom, világképem felcserélhetetlen kifejeződése? Egyetlen biztos tulajdonom, hordozható hazám és munkaeszközöm, amellyel a világban eligazodtam, a német nyelv volt. Mindenesetre nem volt kielégítő munkaeszköz az új dolgok felkutatása és elhelyezése szempontjából, mert minden nyelv zárt rendszer, amely csak önmagára és arra a valóságra vonatkozik, amelyet megragad. A másik, az angol nyelv által meghatározott valóságot képtelen voltam saját anyanyelvemmel kongruensen megélni, ahhoz mind a környezet, mind kódjai túl idegenek voltak még. Anyanyelvem mindenekelőtt önbecsülésemet biztosította, s segítségével konszolidáltam mindazt, amihez beteges hajthatatlansággal, kőnokol, dacosan ragaszkodtam. Ebben az elsőpró

idegenségben, amelyből nem volt menekvés, nem volt visszaút, még átmeneti visszavonuló se volt a megszokottba, az emlékek aránytalanul felerősödtek, az első szagok, az első hangok, a kezdet bizonyos fokig szűz, nyers nyelvezete, amelyben minden egyes szó egy egész világot jelent, minden szóképp érzelmekkel árasztja el a tudatot. Ebbe a távoli múltba kellett visszatérnem. Fontosak voltak a nagy tér- és időbeli távolságból fakadó reflexiók, a történelmi és közösségi kérdések, amelyeket ezek a távoli tapasztalatok határoztak meg, és amelyeket csak ebből a távolságból voltam képes feltenni. De a legfontosabb saját nyelvem kezdetéhez, a nyelv legvitalisabb szakaszához való visszatérés volt.

És bár egy idegen ország mindennapi problémáinak megoldásában a nyelvi és egyéb emlékek folyamatos felidézése inkább gátolt, mint segített, az idegenség okozta bizonytalanságban mégis teremtettem egy biztos kiindulópontot. Ez a kiindulópont egy képzeletbeli hely volt az időben, rejték hely, aminek semmi köze a reális, mérhető időhöz, sziget a múlt időben. A kreativitás menedékhelye, akár James Joyce epifániája, a pillanat transzparenciája valamire, ami egy másik idődimenzióhoz tartozik.

Hordozható hazám, az anyanyelv lassú visszavonulása

De a kivándorló hétköznapijai általában nem epifániákból állnak, és sokkal több időt és energiát igényelnek, mint a megszokott automatizmusok között élt élet. Jean Améry a menekült szemzőgéből írja le, milyen nehéz megfejteni, megérteni, rendszerezni a jeleket, milyen elbizonytalanító és elmagányosító tapasztalat kikerülni az ismert koordinációs rendszerből, s ez talán, bár kevésbé kétségbeesítő mértékben, ráillik a kivándorlókra is.

Az emigráns írók a harmincas, negyvenes években (Günther Anders: *Die Schrift an der Wand* [Írás a falon], Ernst Bloch: *Zerstörte Sprache – Zerstörte Kultur* [Tönkretett nyelv – tönkretett kultúra], Peter Weiss: *Fluchtpunkt* [Menedék]) azt is megírják, milyen az anyanyelv lassú visszavonulása, miközben az új, idegen nyelv csak elterelő, másodlagos marad. Ez a tapasztalás minden emigráns író próbára tesz. Az anyanyelv előbb-utóbb csontosodni, zsugorodni kezd, veszt hajlékonyságából, legjobb esetben is ott marad, ahol élő összefüggéseiből kimetsződött. Egy olyan nyelv, amelyet nem használunk, nem értelmezünk, nem csiszolunk, amelyen gondolatainkat nem cseréljük naponta, gyámoltalanná, tehetetlenné válik. Viszont a második, a hétköznapiokban beszélt nyelv, bármilyen szinten is műveltem, sosem vált

irodalmi nyelv. Jean Améry így magyarázza, hogy az idegen nyelv miért nem tudja szinte soha beérni az elsőt, az eredetit. Az anyanyelv helye a tudattalan, az érzelmi szféra, ahol az érzékelés és a tudat még egységet képez, a korai gyermekkor. Az a veszély, hogy két nyelv, két jelrendszer között elhallgat az ember, teljesen reális, miközben küzdünk a szinonimáért, s gyakorolunk a nyelven, mint egy hangszeren, napi ujjgyakorlatokkal, memóriatornával próbáljuk meg fenntartani mozgékonyágát, miközben lemondunk arról, hogy az idegen nyelvet minden területre kiterjesszük, réműlettel állapítjuk meg, hogy az az egyetlen dolog, sikklik ki kezeink közül, amelyet biztos tulajdonunknak véltünk, s ami a világban való tájékozódásunk eszköze volt. Rövid európai utazásaim ezt bizonyítják: már, mint mondták, enyhe akcentussal beszéltem, itt-ott már nem voltam olyan biztos a nyelvtanban sem, kerestem a szavakat, és örültem, ha egy elveszett fordulatot akár egy relikviát, sikerült kimentenem a gazdagabb időkből, a felejtésből. És azt is tudtam, amikor rövidebb időre, hetekre vagy hónapokra visszajöttem, hogy a belépés a nyelvbe nem egyenlíti ki az elvesztett időt, a törés már végbement.

Az emigráció még békeidőben és jólétben is veszélyeztetheti azok létét, akiknek a nyelv több pusztá kommunikációs eszköznél.

A distanciából fakadó kreativitás esélyei

Nyilván attól se lehet eltekinteni, hogy milyen előnyökkel jár származási helyünk elhagyása. A távolság kreativitást szül, a térbeli vagy személyes, tudati okokból kialakuló elidegenedés miatt a világ jelenségeihez bizonyos distanciával közelít az ember, és ez felszabadítja a fantáziát. Az idegen fokozottan és máshonnan néz, és a látvány relativitása lehetővé teszi, hogy ne csak a tartalmat, hanem az elfogadott diskurzus határait is lássa. Igaz, a szemlélő helye kiszolgáltatott hely, viszont lehetővé teszi a határlépést. Lehet, hogy az idegen kevesebbet érzékel, mint az anyanyelvű, aki otthon van, de ugyanakkor többet is, mert az érzékelés az ismeretlen szemszögéből történik: mert ami másoknak magától értetődik, szóra se érdemes, az idegennek hallatlanul új, s nincs még meg a biztos helyi értéke; mert ebben a nyugtalanító nyíltságban semminek se kell feltétlenül úgy lennie, ahogyan van. És ebből egyfajta szabadság fakad, és ebben rejlik a kreativitás esélye is.

Az adott nem szükségszerű, a teremtő fantázia bármikor éket verhet a változathatatlanba, a jelen és a múlt rugalmassá válik. Bár az író számára az emigráció veszélyes és kritikus állapot,

ugyanakkor felszabadító is lehet, amennyiben a távolság az alkotó létet segíti, alkalmat teremt arra, hogy kilépjünk megmerevedett rendszereinkből, a távolságból emlékeztet, s a jelenből valami lezártat, múltat desztillálunk. Sok szempontból ugyanis könnyebb valaminek a vége felől írni, egy törésvonalról visszatekinteni.

Az a tudás, hogy semmi sem köt már eredetünk helyéhez, hogy képtelenség lenne törés nélkül visszailleszkeszteni, és oda se köt semmi, ahová emigráltunk, olyan szabadság, amely teremtő távolságot teremt, distanciát, amely azonban könnyen válhat vákuummá. Ennek a szabadságnak a visszája a magány, az otthontalanság, a valahova tartozásból, lehorgonyozottságból való kiesés.

Ha valaki identitása ebből a szabadságból formálódik, akkor az se a korábbiából, se abból, amit újonnan szerzett, nem vezetheti le magát, a szűkségből kell erényt kovácsoljon, s kiindulópontját az idegen és a haza közötti képzeletbeli helyre kell helyezze, mert végül aztán ott csüng az ember két világ között, és egyik sem az övé, se az új, amelyiknek nem kell, ha nem mond le magáról, se a régi, amelyik nem engedi szabadon, holott már elillan előle.

Nem lehet úgy visszatérni, mintha mi sem történt volna

Az se érvényteleníti a kiindulópont elvesztését, ha visszatérünk anyanyelvi otthonunkba. Már Günther Anders és Jean Améry is felismerte: nem lehet úgy visszatérni, mintha mi sem történt volna. Nemcsak azért, mert olyan tapasztalatokra tetünk szert, amelyek a másik nyelvhez, a másik országhoz kapcsolódnak, s amelyeket nehéz lenne anyanyelvünkre visszafordítani. Az idő és a nyelv fejlődése az én hazámban sem állt meg. Az emigráció megváltoztatott, érzékszerveim élesedtek, történelmi és politikai kérdésekben érzékenyebb lettem, a distancia által Ausztria arculata is megváltozott számomra. Nem elvakult bizalommal tértem haza, hanem szkeptikusan közelítettem országomhoz új tudásom, s így megváltozott tudatom fényében. Egyedül a hétköznapi nyelvbe léptem úgy, mint a sajátomba, a megszokottba, a hiányzóba. Létezésem tekintetében semmi egyéb nem tudott tükörként működni. Az idegen tapasztalatok az egykor megszokottól elidegenítették, s a terep, amelyre léptem, távollétemben továbbfejlődött. Saját országomban nem tudtam többé arra az országra lenni, amely élettapasztalataimat visszatükrözi, túl sok hiányzott ahhoz, hogy kiadja azt az egészet, amelyben magamra ismerhettem volna. Túl sokáig éltem két nyelvben,

két kódrendszerben, két világban, s a jelenlét az egyikben azt jelentette, hogy távol vagyok a másiktól. A kettőt már nem redukálhattam egyre, elszegényítettem, amputált volna.

Azokban az években, amelyekben miközben írtam, a helyemet kerestem, a megtelepedés lehetséges helyét, a múltamban, élettervekben, behatárolásokban, amelyek könnyen válhatnak kiakasztóvá, szóval sokfelé, nem volt világos előttem, hogy esetleg a végén nem leszek képes megfizetni az árát: nem tudok önkéntesen becsukódni az egyértelműség kedvéért, mert nem tudok visszavonulni életem egyik részéből, amelyik ugyanolyan fontos, ugyanolyan életfontosságú, mint a másik.

Évtizedekig tart, míg az idegen olyan meghitté válik, hogy mind értelmünkkel, mind érzéseinkkel teljes mélységében felfogjuk és integráljuk. Az érzelmek nyelvén, saját irodalmi nyelvünkkel mint kifejezőeszközünkkel csak akkor tudunk közeledni hozzá, ha már nem az utazó kíváncsi, iparkodóan toleráns, valójában irritált pillantásával közelítünk, mert az utazónál másutt van a súlypont, hanem mély megértéssel, gyengéden felismerjük benne a közelit, a meghittet, az ismerőt. Évekbe telik, míg eljutunk az egykor idegen valóság gyökereig, rejtett eredetéig, kezdetben nem is sejtett érzékenységeig, s bonyolult struktúráját egésként ragadjuk meg, történelmi beágyazottságában, kulturális terjedelmében. És az is évekig tart, amíg el merünk tekinteni saját kulturális gyökereinktől, s már nem kell félnünk attól, hogy ezzel elveszítjük azt. Csak ekkor tartunk ott, hogy nyelvünk képes megragadni, s visszaadni az idegen elemet. Ebből még semmiféle biztonság nem származik, amelynek birtokában megnyugodhatnánk, ezek csak múlandóságukban értékes, vigasztaló pillanatok. Amelyekben az írás időtartamára két világ integrálhatóvá tűnik.

Ha végre sikerül a „vagy-vagy”-ot legalább egy kétes „is-is”-sé változtatni, ha az egyik valóság már elképzelhetetlen a másik nélkül, még ha az Atlanti-óceán választja is el a kettőt egymástól, megérkezett az ember középre, ez pedig az a pont, amely mindkét oldaltól a lehető legtávolabb van – ez az ambivalencia paradoxona. Akárhonnan is nézzük, a nyereség és a veszteség egyensúlyban vannak, az ingázás a két nyelv, két kultúra, két világ között megköveteli az egyensúlyt, a vágyott harmóniát, ami persze csak pillanatnyilag sikerülhet, mert nincsen neutrális hely, nincsen senki földje a „még-nem-ott” de „már-nem-itt” között. Amit nyersz az egyik oldalán, elveszited a másikon.

HAJÓS GABRIELLA FORDÍTÁSA

